

Др Борис Беговић*

СТОГОДИШЊИЦА ПОЧЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

У потрази за изгубљеним временом: поглед са стране
на савремену светску историографску литературу

Посвећено успомени на Сима Беговића (1871–1953)

Margaret MacMillan, *The War That Ended Peace: How Europe Abandoned Peace for the First World War*, Profile Books, London 2013, 699.

Charles Emmerson, *1913: In Search of the World before the Great War*, Vintage Books London 2013, 528.

Max Hastings, *Catastrophe 1914: Europe Goes to War*, William Collins, London 2013, 628.

Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2013, 344.

Sean McMeekin, *July 1914: Countdown to War*, Icon Books, London 2013, 560.

Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Allen Lane, Penguin Books, London 2012, 697.

David, Fromkin, *Europe's Last Summer, Why the World Went to War in 1914*, Vintage Books, London 2005, 349.

Annika Mombauer, *The Origins of the First World War, Controversies and Consensus*, Routledge, London 2002, 272 (преведено као: *Узроци Првог светског рата: спорења и сагласности*, Слио, Београд 2013, 226).

---

* Аутор је редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, begovic@ius.bg.ac.rs.

Стогодишњица избијања Првог светског рата (Великог рата, како се некад звао и како се данас све чешће поново назива) прилика је да савремена светска историографија наново усредсреди своју пажњу на почетак рата који представља једну од највећих тектонских промена у савременој историји. Промену чије су последице обележиле XX век, која је отворила пут злу, ако не и довела до многих зала тог века и чије се последице осећају до данашњих дана. Штавише, није потпуно неуверљива тврдња да се тај рат, са становишта последица, још увек није завршио у неким деловима света. Који су узроци Првог светског рата? Како је и зашто дошло до његовог избијања? Да ли се могао предупредити? Да ли постоји кривац или више њих, без обзира на то да ли је реч о појединцима или нацијама? Ни сто година од почетка катастрофе из 1914, како гласи наслов једне од књига из овог приказа, нисмо сигурни у одговоре на ова питања, а под знак питања се наново стављају неке уобичајене истине о почетку овог војног сукоба.

Сасвим очекивано, оволико отворених питања и то у време стогодишњице Првог светског рата довело је до појаве великог броја радова на тему његовог почетка и узрока који су до њега довели. Сва та дела, писана на енглеској језику, између осталог и како би се до максимума увећало тржиште, представљају велике комерцијалне издавачке подухвате. Самим тим, није реч се о књигама које су намењене ускостручној публици посвећених историчара, које ће бити приказане у неколико ускостручних часописа и којима ће бити посвећене конференције далеко од очију медија и јавности. Реч је о томе да ове књиге великог тиража морају да допру до широке читалачке публике и да остваре друштвени утицај далеко изван круга посвећених професионалаца. Због тога аутори, све и да су хтели, нису имали избор, већ су морали да начин излагања и стил писања прилагоде образованим неспецијалистима, попут аутора овог приказа. Све књиге наведене у овом приказу лако се читају, држе пажњу читаоца, и готово да се, бар неке од њих, могу упоредити са добро написаном белетристиком. Трагајући за начином да се широка читалачка публика привуче, односно да се задржи, аутори су понекад тражили аналогije између догађања од пре сто година и данашњег времена, користећи догађаје који су релативно скоро били ударне вести у медијима и који могу да задрже пажњу савременог (западног) читаоца, не толико заинтересованог за, рецимо, прилике у Босни или Србији пре сто година, а можда и неспособног да дуже задржи пажњу на нечему што није 11. септембар, Ал каида, Авганистан или бар Хезболах. Овакав приступ, међутим, тешко да се може прихватити са методолошког становишта – стога неминовно долази до грешака када се доносе вредносни судови о нечијој улози у прошлом времену на основу данас уобичајених модела вредности, нарочито у запад-

ном свету, где и живи највећи број читалаца оваквих књига. Отуда паралела између, на пример, Младе Босне и данашњих исламских фундаменталиста или паралела између тадашње Србије и данашњег Ирана, независно од тога што је слабо утемељена у чињеницама, у условима у којима је медијска слика данашњег Ирана (са разлогом или без њега) у потпуности негативна, изазива, односно позива и на такав однос према Србији неког другог времена.

Такође, у највећој мери се користе секундарни историјски извори, тако да се добро познате чињенице само интерпретирају на нови начин – траже се нови углови посматрања. Нема чаробног штапића, осим, бар у одређеној мери, код Макмикина; нема нових докумената који бацају потпуно ново светло на време од пре сто година. То је потпуно разумљиво – протекло је сто година, па је рударски део посла у највећој мери завршен. Треба имати разумевања за оне који су разочарани тиме што нису пронађени документи који недвосмислено окривљују или ослобађају историјске кривице неку страну, али на њихову жалост ствари једноставно тако стоје и с тим се треба помирити. Поготово када се током потпуно слободног приступа српским архивама у два наврата (1915-1918. и 1941-1944) није пронађено ништа што би недвосмислено повезивало српске власти за сарајевски атентат.

Отуда је сасвим очекивано да се савремена историографска литература у великој мери своди на поновно преиспитивање чињеница и њихово сагледавање у новом светлу. Занимљиво је, међутим, шта чини то ново светло. Кларк, на пример, јасно ставља до знања да то ново светло чини оно што се у међувремену догађало, нарочито они савремени догађаји којима је још увек заокупљена широка јавност. Примера ради, Кларк тврди да данас, свесни свих тешкоћа са којима се суочава Европска унија, имамо далеко више симпатија за Аустроугарску монархију, а тврди и да, после Сребренице и опсаде Сарајева, имамо далеко мање разумевања за српско национално ослобађање с почетка XX века и да постаје теже размишљати о Србији једино као о објекту или жртви политике великих сила. Остаје, чине се, отворено питање оправданости оваквог стављања у контекст догађаја од пре сто година. Тим пре што исти аутор не нуди објашњење савремених догађаја, већ их само набраја, нити залази у компаративну анализу извора структурних проблема Европске уније и Аустроугарске монархије, на пример, што би несумњиво било интересантно и релевантно, већ се задржава на исказу да данас имамо више симпатија за потоњу. Независно од тога што је Кларк у погледу тих симпатија, чини се, прво лице једине неоправдано претворио у прво лице множине, треба указати на то да је историографија као наука ипак намењена спознаји стварности онаква каква је она некад била,

а не њеном вредносном сагледавању и исказивању симпатија са становишта данашњих доминантних вредности, ма какве оне биле.

Још је занимљивији поступак у коме се савремена догађања користе као својеврстан репер за вредновање или чак оправдавање некадашњих – поступак који Кларк користи упоредном анализом аустроугарског ултиматума Србији из 1914. и тзв. мировне понуде (предлога уговора) из Рамбујеа 1999. године и тврдње да су услови наведеног ултиматума били блажи.¹ Независно од тога да ли је то тачно, то нема никакве везе са природом ултиматума из 1914. Најгоре од свега, овакав поступак нам не омогућава да разумемо понашање заинтересованих страна у једном и у другом случају, нити сазнајемо нешто више о подстицајима којима су били изложени они који су доносили одлуке, нарочито имајући у виду да се током више од осам деценија које раздвајају ове догађаје много тога променило у међународним односима. Ако ништа друго богатији смо за колективно искуство од скоро сто година. И то какво – искуство светских ратова, холокауста, нацизма, комунизма, речју најцрњег тоталитаризма, атомске бомбе и света на ивици нуклеарног рата. Па није ваљда да све то не утиче на начин на који данас свако од нас размишља, без обзира на то ко је тај који доноси неку конкретну одлуку.

Независно од прилично велике повике која се око тога диже, ревизија историографије је сасвим природан процес. Не морају да се откривају нова документа – и стара могу да се интерпретирају на нове, алтернативне начине и питање је, не да ли долази до ревизије историографије, него да ли нам таква ревизија омогућава да боље разумемо прошло време и да, самим тим, боље разумемо време у коме живимо и дубље спознамо свет око нас. У случају Првог светског рата, међутим, тај процес ревизије је специфичан, као што то јасно показује Момбаурова, будући да је питање немачке ратне кривице постало политичко питање у тој земљи још током трајања рата (изгледа да главни немачки актери нису имали илузија о сопственој улози, а ни о исходу рата), а нарочито после Версајског мировног уговора и на тај начин утврђене немачке ратне кривице као основе за ратне репарације. Будући да је Немачка била још једанпут у XX веку у центру пажње светске јавности (овог пута није било дилеме о њеној ратној кривици), отворило се питање о нацизму као природном континуитету немачког, пре свега пруског милитаризма, или као некој чудној аберацији, до које је дошло у изузетно специфичним околностима Вајмарске републике. Заиста, уколико Немачка није била кривац за Први светски рат, онда теза о континуитету немачког

¹ Поред књиге која се приказује, ово поређење се, из потпуно непознатих разлога, може наћи у Кларковој биографији цара Вилхелма II. Заиста, остаје мистерија у погледу садржаја везе Кајзера са конференцијом у Рамбујеу. Вид.: Christopher Clark, *Kaiser Wilhelm II, A Life in Power*, Penguin Books, 2009, 304.

милитаризма и ауторитаризма губи на уверљивости – Хитлер, онда, не би био део немачке политичке традиције, већ се на челу државе нашао сплетом околности.

Вероватно да је последња велика ревизија историографије, односно последњи велики обрт у питању тумачења узрока Првог светског рата дошао у Немачкој са Фишером контроверзом, будући су тада нови документи до којих дошао Фишер,² укључујући и тзв. Септембарски програм,³ довели до научних и не само научних сукоба, пре свега у Савезној (тада западној) Републици Немачкој. Није била само наука у питању, како показује Момбауерова, него су се у расправу укључиле категорије издаје, националне свести и све друге категорије које никако не спадају у академску полемику. Размотрене књиге, осим у одређеној мери Хејстингсове и, на специфичан начин, Фромкинове, не прихватају изворну Фишерову тезу, да је постојала јасна немачка стратегија, односно доследан политички план да се ратом Европа стави под немачку доминацију,⁴ а у складу с традицијом пруског државотворног милитаризма. То, само по себи, међутим, не значи да не постоји немачка ратна кривица, односно да Немачка није желела да започне рат, независно од наведеног циља.

Но, пођимо редом: од најновијих књига, па према онима које су објављене нешто раније. Књига Маргарет Макмилан, не само да је најновија, него и свакако најсадржајнија, једина заиста свеобухватна књига међу приказаним. Структура књиге одговара ономе што је ауторка поставила себи као циљ, а то је одговор на питање, не зашто је започео рат, већ зашто је нестао мира. Наиме, непосредно у години почетка Првог светског рата, Европа бележи сто година раније незабележеног мира (уз мање инциденте попут Кримског и Француско-пруског рата). То је време великог, дотад незабележеног технолош-

² Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Droste Verlag und Druckerei GmbH, Düsseldorf, 1961. Преведено на енглески као: *Germany's Aims in the First World War*, W.W.Norton, New York, 2007 (1967).

³ Према том програму, један од немачких ратних циљева био је: „Морамо да створимо Централноевропски економски савез као царинску унију која би укључивала Француску, Белгију, Холандију, Данску, Аустроугарску, Пољску, а можда и Италију, Шведску и Норвешку. Тај савез не би имао никакав наднационални орган власти и све чланице Савеза би биле формално једнаке, али у стварности би тај савез био под немачким вођством и он мора да одржи немачку економску доминацију над *Mitteleuropa*“, наведено на основу: Nail Ferguson, *The Pity of War 1914-1918*, Penguin Books, London 2009 (1998), 171. Наслов поглавља Фергусонове књиге („The Kaiser's European Union“), мада не толико његов садржај, посвећен доказивању да је улазак у рат 1914. године био стратешка грешка Велике Британије, упућује на могуће сличности данашње ЕУ и немачких ратних циљева из 1914. године.

⁴ Постојање немачког ратног плана, познатијег као Шлифенов план, ван је сваке разборите сумње, мада се и на том плану у последње време појављују неки, додуше не баш превише озбиљни изузеци. Вид.: Terence Zuber: *The Real German War Plan 1904-14*, The History Press, Stroud, Gloucestershire, 2011.

ког, економског и друштвеног напретка. Књига почиње са том новом Европом 1900. године и Светском изложбом у Паризу те године, а ауторка тврди да је у међународним односима тог времена напуштена концепција игре са нултом сумом и да превладава концепција да се сарадњом та сума може увећати. Ипак, Макмиланова нас враћа у корене те Европе, од којих је најјачи немачко уједињење три деценије раније, али и политички одлазак Бизмарка и немачко удаљавање од његове концепције парцијалних и уравнотежених савезништва Немачке са суседима, пре свега Русијом.

Рат није био неизбежан, понавља Макмиланова на више места, а објашњење због чега је до њега ипак дошло гради слагањем коцкица у мозаик: формирањем савезништава која су довела до успостављања биполарног света; света супротстављених алијанси које су кренуле у рат. Пролази се кроз историју англо-француских односа, англо-руских, франко-руских и немачко-аустријских. Свако од великих играча имао је своје стратешке интересе и ауторка детаљно анализира стратешка размишљања сваког од њих, која су довела управо до оваквих, а не до неких других савезништава. При томе, највећи играчи играју своје стратешке игре дијелом тада већ глобализованог света, па се англо-руска „велика игра“ одвија у подножју Хималаја и Кини, а англо-француска у Судану, Индокини и централној Африци.

Макмиланова пролази кроз све значајне међународне кризе које су претходиле почетку Првог светског рата и јасно показује да рат није дошао из ведра неба, већ да су се тензије јасно осећале. Прва и друга мароканска криза, италијанско преузимање Либије, анексија Босне, Балкански ратови, блискоисточна криза, како се тада називало све оно што је долазило са слабљењем и распадом Османске царевине – све су то кризе које су, савременим финансијским речником речено, биле стрес-тестови за мир у Европи тог времена. Европа је издржала све стрес-тестове до атентата у Сарајеву. А да није попустила на том стрес-тесту, вероватно би пала већ на следећем, потпуно је јасно из излагања Макмиланове.

Велика пажња је, с пуним правом, посвећена англо-немачкој трци у поморском наоружању, као вероватно пресудном појединачном чиниоцу које је довео до рата, и складно је анализиран стратешки утицај те трке на оно што је створило основу за то да се Британија ипак определи да прихвати савезништво са Француском и Русијом и, коначно, да уђе у рат против Немачке. Макмиланова је јасно показала колико је тај немачки неизнуђен и беспотребан потез довео до отуђења Велике Британије као природног савезника Немачке – немачка доминација на копну није угрожавала британску доминацију на мору и обрнуто. А овај случај Макмиланова је добро искористила за анализу начина на који је немачка војно-политичка елита доно-

сила (погрешне) одлуке. Кроз ту трку у наоружању види се много ствари: нејасно стратешко размишљање, површно познавање друге стране и лоше предвиђање њене реакције, огромна амбиција и прилично погрешно резонување.

Занимљив је приступ, примењен и у ранијим књигама ове ауторке,⁵ да се историја сагледава разматрањем личности које су доносиле кључне одлуке. Тако се добијају леви портрети политичке и војне елите тог времена, попут истинског пацифисте и марљивог политичара француског социјалисте Жореса, али и попут не баш савршено уравнотежене личности Вилхелма II, депресијама склоног Молткеа млађег (начелника немачког генералштаба) или најблаже речено живописног лика Конрада фон Хецендорфа (начелника аустроугарског генералштаба). На свим странама се види прилично мало ширине у размишљању, неинвентивност, учмалост, незапитаност и историјска неодговорност. Не ради се о томе да су они који су доносили одлуке били убеђени да до рата неће доћи, него се ради о њиховој уверљивости да ће тај рат бити кратак и да ће се ратни циљеви неизоставно брзо постићи. На оним местима на којима су аналогije са савременим или бар каснијим дешавањима (у начину доношења стратешких одлука, на пример) не само могуће, него и потребне, њих, најалост, нема, осим на једном месту. Ипак, аналогија са кубанском кризом из 1962. године и то у погледу односа војног и политичког врха и њихових кључних личности у одлучивању, веома занимљива тема, помиње се и то прилично површно. Иако се одлучује да преваходно прати личности, Макмиланова се не либи да кривицу за рат алоцира на народе, односно на земље. По њеном мишљењу, за рат су криви аустријска „лудачка жеља“ да разори Србију, немачка подршка „до балчака“ аустријским ратним жељама и руска нервоза да што пре мобилише војску.

Књига је очигледно писана под великим притиском издавача да буде објављена у ударно време, у години пре стогодишњице почетка рата. Због тога, иако књига није писана на брзину, на брзину је и траљаво одрађен уреднички посао. Једино тако се може објаснити пропуст попут „Европске заједнице за железно и челик“ (уместо за угаљ и челик, стр. 270), или формулација према којој правни саветник аустроугарског министарства спољних послова „нажалост“ (ваљда по оне који су га послали, никако по историографију) није успео да пронађе било какве чињенице у погледу умешаности тадашње владе Србије у атентат у Сарајеву (стр. 538), а аустроугарски монарх је, уместо Фрање Јосифа (који је и на слици изнад тог текста), Фрања Фердинанд (стр. 379). Ипак, овакви пропусти не умањују велику

⁵ Margaret MacMillan, *Peacemakers, Six months that Changed the World: The Paris Peace Conference of 1919 and Its Attempt to End the War*, John Murrey, London, 2001.

вредност књиге. Реченица је савршено јасна, динамика текста изузетна, вуче читаоца на следећу страницу, коју с нестрпљењем окреће. Први светски рат није био неизбежан, понавља Макмиланова у овој одличној књизи, до њега су довели људи који нису схватили какав ће бити његов карактер, још мање какве ће бити последице, а они који су то макар наслућивали, нису имали храбрости да се рату супротставе (стр. 605) – у оба случаја, људи који нису били дорасли времену у коме су живели.

Може се поставити питање да ли је Емерсонова књига уопште и требало да се нађе у овом прегледу. Разлог за њено сврставање је што она представља занимљиву допуну централним књигама савремене светске историографије. Књига нуди садржајан опис света у последњој години у којој није било рата – 1913. Писац се креће од земље до земље, прецизније од града до града и описује живот у тим местима у то време. Ређају се слике о миру који може да траје још стотину година – готово да ова књига представља туристички бедекер из неких давних времена. Ипак, пажљивији читалац ове не толико занимљиве и садржајне књиге може да примети да полако али сигурно долази до промене распореда снага. Иако су европске земље, односно њихове метрополе још увек центар света, полако по ободима тог центра јачају нове земље, снаже други народи на таласу тзв. прве глобализације. Пре свега САД, али и друге земље на америчком континенту, свакако Јапан, готово непримећена Аустралија (*Down Under*), а полако се назире и потенцијали Кине. Неки од њих ће, попут САД, после за Европу исцрпљујућег рата и доласка деструктивних политичких пројеката, попут фашизма и комунизма, заузети њено место у светским пословима, нечији успон ће, попут Кине и Индије, доћи знатно касније, а нечије перспективе ће, попут Аргентине, знатно потамнети.

Хејстингонова књига се, по много чему, разликује од осталих које се у овом тексту приказују. Она је свакако најближа публицистици, али оној најбољој могућој. Нема фуснота и навођења извора, а у њој постоји толико много животних прича „са лица места“, не само оних који су доносили одлуке, него и оних, обичних људи, који су хтели то или не, осећали последице тих одлука. Готово да се ради о роману о 1914. години, једино што су и ликови и догађаји стварни. Књига је написана раскошним енглеским језиком, оним који данас помало нестаје, нарочито ван британских острва. Као и у сваком роману, постоје јунаци, како појединци, тако и народи: добри и лоши, једино што су сви мањи или већи трагичари – није случајно што је наслов његове књиге „Катастрофа“.

За Хејстингса нема дилеме и за њега није прихватљив било какав морални релативизам: Први светски рат био је рат између до-

бра и зла. Зло је, у сваком погледу, оличено у Немачкој. Не само да је Немачка кривац за почетак тог рата, него је њена елита то учинила да би се остварила немачка политичка доминација над европским народима. За Хејстингса, за разлику од осталих аутора, не постоји још једна дилема: Фишер је био у потпуности у праву. До рата је дошло због тога што је постојао немачки политички план за тај рат. А сви који су се борили против Немачке у том рату представљају добро.

Посебно место међу онима који су на страни добра, диспропорционално њиховој војној и нарочито економској моћи, Хејстингс даје Србима и то уз дубоко поштовање. Британским читаоцима, будући да Хејстингса остали нешто мање интересују, он објашњава да су за Аустроугарску Срби било оно што су током XX века за Британију били Ирци. Једино, додаје аутор, Британија се показала издржљивијом. Једини од свих аутора, Хејстингс показује колико је 1914. година и оно што је следило била трагична за Србију. Наводећи да је један од шест становника Србије погинуо за време рата, Хејстингс закључује да је Аустрија ипак успела да казни Србију за смрт Фрање Фердинанда. Једино што је цена те казне била самоуништење аустроугарске монархије. Заиста, сукоб Аустрије и Србије, како га приказује Хејстингс, јесте шекспировски смртни загрљај два непријатеља из кога ниједан не може да се извуче. Савременим речником речено, интереси су били толико опречни да није могао да се постигне компромис. Тек касније смо, уз погрешне политичке одлуке српске елите, постали свесни какве су биле дугорочне последице тих страшних људских губитака о којима пише Хејстингс.

Ређају се, по поглављима Хејстингсовог романа, Дрина, Лијеж, Таненберг, Марна, Ипр, да би се завршило са „последњом српском победом“ (Колубарска битка) и оним што је означило крај 1914. године „на терену“ – живот (оних који су били те среће) у блатњавим рововима. Сасвим очекиван садржај књиге за војног историчара какав је Хејстингс. Читаоца, ипак, може понешто разочарати третман битке код Таненберга – исувише је мало материјала о том изузетно значајном догађају. Тај катастрофални руски пораз, од кога се царска армија није никада опоравила, изазван епохалном некомпетентношћу и ароганцијом официрског кадра царске армије, а не неком нарочитом изузетношћу немачке војске, независно од других последица, учврстио је мит о непобедивости те војске и врлини пруске аристократије, са фон Хинденбургом као показним моделом. Први од та два мита је разорен тачно тридесет година касније, релативно близу Таненберга, на Источном фронту. Једино што са друге стране није више била царска, већ Црвена армија. А и није било примирја, попут оног из 1918. Други мит је разорен онако неспутаним политичким успоном и опстанком нацизма.

Хејстингс је овом књигом показао да је „стара гарда“, она која, изгледа, полако нестаје. То је човек који још увек верује да можемо и морамо да повучемо црту између добра и зла и да покушај да нешто или неког разумемо не треба да значи и да га неминовно и оправдамо. То је човек за кога су храброст, посвећеност идеалима, лојалност и жртвовање за друге врлине. То је човек који верује да патриотизам није изашао из моде и да слобода представља један од темеља достојанствене људске егзистенције. То је човек који, изгледа, не схвата шта то значи израз „политичка коректност“. Хвала му на свему томе!

Макмикин у својој првој књизи, од две које су предмет овог приказа, покушава да покаже како је главни, ако не и једини кривац за Први светски рат – нико други, до Русија. То се чини са позиције империјалне Турске и велике неправде која је њој учињена комадањем некада моћног царства. А за главног лешинара, сматра Макмикин, треба да се прогласи управо Русија. Оптужује се дволични Сазонов, као да је дволичност у политици руски изум на који је та царевина имала монопол. Међутим, уколико је Русија тако јако желела рат, како онда објаснити процене немачког генералштаба да ће она тек после 1916. године бити спремна за рат (до тада је, на пример, требало да се изграде пруге у тзв. пољској избочини). Такође, како објаснити катастрофални пораз земље агресора у њеној првој бици код Таненберга – обично агресор у првим данима рата бележи победе над неспремним противником, бар Немци имају искуства у томе.

Наведену, крајње необичну тезу о искључивој руској кривици за почетак Првог светског рата, Макмикин је изложио у овој хаотично и несистематски написаној књизи, покушавајући да је одбрани конфузним аргументима, уз свеприсутну жељу да се у манихејском стилу разлуче зла Русија, агресор, и добра Турска, жртва агресије. Западни фронт за Макмикина као да није постојао. Као да није постојао ни немачки ратни план, по коме је тежиште операција било на Западном фронту. Као да се није одиграла битка на Марни. Руска искључива кривица била би коперникански обрт у посматрању узрока Првог светског рата и Макмикин, млади и до ове књиге анонимни аутор, игра управо на ту карту. Доказивање или оповргавање немачке кривице је нешто што је уобичајено, то се одавно ради, али искључива руска кривица, то ће свакако допринети публицитету књиге и њеног аутора. Ипак, треба се присетити да је до Коперниковог обрта дошло због тога што је Коперник био у праву.

Исти аутор исте године објављује и другу књигу, практично дневну хронику последњих дана мира, у којој посматра ствари на потпуно другојачији начин. Нема више злих, дволичних, лукавих

и самопоузданих Руса, већ су сви који доносе одлуке сада обична људска бића, са свим својим ограничењима. Не треба више трошити речи на Макмикинове доприносе савременој историографији.

Кристофер Кларк је постао главна звезда новог историографског циклуса са својим *Месечарима* књигом која је постала нашироко позната.⁶ Вероватно да је један од разлога за то што се у овој књизи јасно, можда најјасније од свих приказаних, види преплитање дисциплина: историје и међународних односа.

Но, кренимо редом. Већ на самом почетку књиге Кларк наводи да он жели да објасни „како је дошло до рата, у далеко већој мери него зашто је до њега дошло“. Његово објашњење је неуверљиво – сматра да одговор на питање „зашто значи разматрање категорија попут империјализма, национализма, трке у наоружању, стварању савезништва, јавних финансија итд. Остаје нејасно чиме онда историографија треба да се бави уколико се не бави овим стварима. Независно од тога, методолошки проблем је јасан: оваква подела се може разумети у неким областима (подела на процесно и материјално право, на пример), али на аналитичком плану одговарати на питање како, а да се не анализира зашто, свакако представља ништа више од најобичније хронологије, онакве какву је написао Макмикин, а то заиста није вредно помена у разматрању историографских радова. Иако Кларк нешто касније ублажава овај свој став, брани га цитатом става бугарског историчара Будинова: „када се постави питање зашто, онда се ствари усредсређују на питање кривице“. Сада су ствари нешто јасније: овакав методолошки поступак омогућава елегантно заобилажење Фишерове тезе о немачкој кривици за рат, као и кривици њених савезника, попут Бугарске. Отуда је сасвим очекиван закључака да нема кривца за Први светски рат: „Избијање рата је трагедија, а не злочин.“ (стр. 561).

На самом почетку књиге Кларк износи и другу занимљиву хипотезу – Први светски рат није последица некаквог дугогодишњег погоршавања међународних односа, већ последица „краткорочних шокова које је доживео међународни систем“. Проблем је, међутим, у томе што су добро уређени међународни односи отпорни на краткорочне шокове – они су отпорни на стрес-тестове. Ако су краткорочни шокови срушили међународни систем, онда је „паду склон био“ – није имао отпорност да такве шокове, што довољно говори о његовој рањивости. А ствари постају још апсурдније када на крају књиге од аутора сазнајемо који су то краткорочни шокови: стварање албанске државе, руска дипломатска преоријентација са Софије на Београд (стр. 557) и, наравно, пуцњи у Сарајеву. Доследно наведеној логици,

⁶ Детаљан приказ Кларкове књиге сачинио је Чедомир Антић. Вид.: *Анали Правног факултета*, година LXI, 1/2013, 314 319.

следи и апсурдни закључак: узрок покоља на Вердену је стварање албанске државе. Но, овакав методолошки приступ омогућава аутору да у широком луку заобиђе озбиљну анализу свега онога што је анализирао Макмиланова: дугорочне промене у односима великих сила које су довеле до успостављања система међународних односа који су били толико погоршани да је Европа стално била на ивици преласка у ратно стање. Ничега од тога у Кларковој књизи нема. Па онда, никако, не може да постоји ни немачка ратна кривица. А све то под паролом „Како, а не зашто!“.

Највећа слабост Кларкове књиге је недостатак аргумената уз његове аподиктичне тврдње, односно њихова неуверљивост уколико их евентуално изнесе. На пример, Кларк тврди да „У сваком случају убрзана изградња немачке ратне морнарице није потиснула Британију ка ближим односима са Француском и Русијом.“ Без икаквог аргумента. Ни чињеница да је за Британију доминација морем била пресудна за питање националне безбедности, ни јасно показана британска толерантност према развоју ратних морнарица далеких земаља (САД и Јапан), ни помисао да се Британије може осетити угроженом од огромне савремене ратне морнарице недалеко од своје обале, ни одсуство било каквог повода за немачки агресивни програм поморског наоружавања, ништа од тога Кларка не дотиче. Немачка није крива и тачка. Шта ту има да се доказује!

Још је занимљивији третман познатог састанка Царског ратног савета 1912. године који познаваоци узимају као догађај којим су потврђене немачке агресивне ратне намере, отелотворене у позицији тзв. „превентивног рата“, пре него што будући противници, пре свега Русија, војно ојачају.⁷ Кључни историјски извор садржаја састанка је дневнички запис адмирала фон Милера, начелника царског морнаричког кабинета, практично начелника штаба немачке ратне морнарице. Кларк тврди да овај састанак није имао никакав значај, а као аргумент у прилог тој својој тврдњи наводи закључак из дневничке белешке адмирала фон Милера, који наводи да је резултат састанка „готово нула“. Проблем је у томе што Кларк и не покушава да размишља о томе која су била очекивања адмирала фон Милера и на основу којих критеријума је он донео наведени закључак који је записао у свој дневник. Разборито је претпоставити да начелника штаба морнарице интересују оперативне ствари везане за одлазак морнарице у рат: колико ће нових бродова бити опремљено, како ће се регрутовањем повећати људски потенцијал, како ће се обучавати ново људство. Адмирале, ипак, не интересују политички закључци, већ формалне оперативне одлуке у погледу ратне морнарице коју

---

⁷ Вид.: J.C.G. Röhl, Admiral von Müller and the Approach of War, 1911 1914, *The Historical Journal*, Vol. 12, 651 673.

воде. Уколико у том светлу посматрамо запис адмирала фон Милера, постаје јасно да се његов лапидарни закључак (вероватно) не односи на политички резултат тог састанка, а једино је такав резултат релевантан са становишта историографске анализе. То није промакло Макмилановој, која у фон Милеровим белешкама учолава фон Молткеове речи да „у рат треба ући што пре“ и Кајзеров став да ће Немачка морати да ратује против Велике Британије и Француске заједно (стр. 479).

Слабост Кларкових аргумената, тамо где постоје, општа је одлика његовог опуса. У његовој историји Пруске, на пример, може се наћи тврдња да је совјетска власт имала у односу на западне савезнике више разумевања за пруску аристократију, укључујући и официрски кадар, и правила разлику између ње и нациста, што нису чинили западни савезници, који су желели да униште Пруску као колевку немачког милитаризма.⁸ Аргумент за ту тврдњу се проналази у чињеници да су совјетски медији, за разлику од западних, исказали симпатије за заверенике који су покушали да уклоне Хитлера и да је совјетска власт покушала да организује немачке јединице које би се бориле против немачке војске под командом пруских официра у оквиру Националног комитета за спас слободне Немачке. Једино што Кларк пренебрегава је то да је реч о тоталитарној власти, којој је пропаганда на првом месту (исто као и њиховом тоталитарном нацистичком противнику, пред рат савезнику, са пропагандним подухватом заснованим на генералу Власову и његовој армији) и која је наведени подухват доживљавала као пропагандну победу. Западни савезници се нису бавили пропагандом, већ разарањем пруског милитаризма, тако да нису имали потребе за таквим гестовима. А о томе колико је совјетска власт заиста разликовала нацизам од пруског милитаризма и колико је у пруској аристократији сагледавали врлину, најбоље сведочи жестина с којом је разрушено цело то подручје при крају рата и бескомпромисност с којом су из њега протерани сви Пруси. Наравно, ништа од свега тога за Кларка није битно – он и даље верује да су Руси/Совјети видели врлину тамо где нико други, осим можда њега, није. Ипак је неко имао разумевања за његову вољену Пруску, па макар то био и Стаљин!

Занимљива је Кларкова анализа претварања европског мултиполарног система савезништва, заснованог на немачкој концепцији лабавих савезништва са суседима, у биполарни свет који је и довео до избијања рата. Наравно, Кларк је у праву када каже да тај биполарни систем био потребан, али не и довољан услов, односно да он није довео до избијања рата. Тај свој став, зачудо успешно, образла-

⁸ Christopher Clark, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia 1600-1947*, Allan Lane, Penguin Books, 2006, 674.

же указивањем на чињеницу да биполарни хладноратовски биполарни свет није довео до светског рата. У праву је Кларк када објашњава да они који су доносили одлуке и целокупна јавност, после Хиросиме и Нагасакија, нису имали илузија о томе како ће се водити нуклеарни рат и какве ће бити његове последице. У том смислу, Кларк је у праву да се ради о месечарима из 1914. Иако су знали да иду у рат, највећи број оних који су одлучивали нису имали представу какав их рат чека.

Начин на који су коришћени секундарни историјски извори у Кларковој књизи је прилично проблематичан. На пример, Кларк наводи, позивајући се на бугарског историчара Теодорова да је престолонаследник Александар после Првог балканског рата обилазио различите „македонске градове у освојеним подручјима“ и разговарао са „локалним бугарским становништвом“ на следећи начин. „Шта си ти?“ – „Бугарин!“ – „Ниси ти Бугарин. Јебем ти оца! (sic)“.⁹ Веродостојност извора, ипак, треба проверити. Није све оно што је објављено прикладно за цитирање, савет је који се даје онима који се тек припремају за научну каријеру, али се Кларк, изгледа њега не придржава. А екстензивно препричавање навода из мемоара двадесетшестогодишњег (дакле почетника) француског дипломате Луја д’Робиена (стр. 433–435) о његовим доживљајима при доласку у Санкт Петербург, укључујући и његову оцену локалне хране, не само да је потпуно ирелевантно, већ треба, ваљда, да послужи да се укаже на то да је тадашња Русија назадна земља и држава православног фундаментализма, не би ли се, нарочито у очима савремених нешто површнијих читалаца, које реч фундаментализам асоцира на Иран или на неко друго од савремених стереотипних зала, дискредитовала руска страна из 1914. године.

Но, може се поставити питање како то да су *Месечари*, књига са толико много методолошких слабости, постигла тако запажен успех да за многе у свету представља синоним за савремену светску историографију на тему почетка Првог светског рата. То није случајно, ради се о веома добро написаној књизи. Стил је прикладан, читаоца држи напетог, постигнута је права мера позивања на секундарне историјске изворе, а паралеле са данашњим временом су такве да задржавају пажњу оних читалаца не толико заинтересованих за време од пре једног века – Кларк је, очигледно, искусан аутор. *Месечари* су лоша, али веома добро, неко би рекао и вешто написана књига.

⁹ Извињавам се читаоцима *Анала Правног факултета* на непристојности до које доводи доследно и потпуно цитирање ауторових навода (стр. 257). Кларк се при томе позива (фуснота 44 уз V поглавље) на: Ivan T. Teodorov, *Balkanskite voini (1912–1913): Istoricheski, diplomaticheski i strategichaski ocherk*, Sofia, 2007, 259–261.

Фромкинова књига, иако је објављена пре скоро десет година, ипак је ушла у избор за приказивање због свог доприноса, више дисциплини међународних односа, него историографији, и веома јасно изречених теза о узроцима Првог светског рата. Фромкин указује на једну од веома битних карактеристика Тројне алијансе, савезништва у коме је била је Немачка – везе између савезника биле су асиметричне. Несумњиви стуб те алијансе била Немачка и њена приврженост савезницима није била у питању; остала два савезника, Аустроугарска и нарочито Италија, били су и мање снаге, како војне, тако и економске, и мање поуздани партнери, односно слабије привржени том савезништву и обавезама које из њега произлазе. Немачки членици, једноставно, нису знали како ће се понашати њихови савезници када дођу тешка времена, будући да од њих нису добили нити један веродостојан сигнал у погледу преузимања усаглашених обавеза. Процењујући да је од италијанског савезништва остало мртво слово на папиру (време је показало да је реч о доброј процени), немачке власти су знале да је од пресудног значаја то да бар Аустроугарска буде њихов савезник, иначе остају сами између Француске и Русије. Стога је за њих од пресудног значаја било да обезбеде то савезништво.

Најбољи начин за то, сматра Фромкин, био је да Аустрија (Фромкин пише о Аустрији, не помињући Аустроугарску, вероватно имплицитно указујући на асиметрију у доношењу спољнополитичких и војних одлука) нападне Србију, јер ће тада од Немачке морати да тражи заштиту од Русије, српског савезника, односно заштитника. Управо на тај начин Фромкин тумачи немачко давање Аустрији одрешених руку почетком јула 1914. године, па чак и немачко незадовољство аустријским спорим припремама за рат против Србије, односно подстицање да убрза почетак рата. Једноставно, оног тренутка када Аустрија буде у рату са Србијом, нема ни помисли, због руске опасности, о напуштању савезништва са Немачком, оног од кључне важности с интегритет немачког источног фронта.

Из овога следи да је постојала стратешка сагласност између аустријских и немачких интереса. И једна и друга земља су желеле рат. Аустрија против Србије, и ништа друго је није интересовало, а Немачка против Русије, са превентивним ратом за западном фронту, како би се после пораза Француске, целокупна немачка војна сила усредредила на Русију. Стога је и аустријско савезништво на источном фронту за немачку било од стратешког значаја у периоду дефанзиве, односно док не дође до пораза Француске и њеног избацивања из игре. За мир је потребно двоје, пише Фромкин, за рат је довољан само један, онај који жели да га започне – друга страна нема много избора. Први светски рат је за њега био аустријски и немачки,

с тим што је Аустрија, доследно својим капацитетима, желела локални рат.

У Фромкиновој књизи, као и у још неколико од приказаних, може се наћи сведочење о једној од могућих импликација сарајевског атентата. У том атентату је погинуо човек кога су многи сматрали за јединог противника рата против Србије. Изгледа да је Фрања Фердинанд био свестан да Аустроугарска не може да преживи рат, да се ради о исувише слабањој државној структури. Истину о томе, вероватно никада нећемо сазнати, али како Фромкин наводи, у тренутку када је аустроугарска војска кренула на Србију, аустроугарски начелник генералштаба Конрад фон Хецендорф је признао „да је надвојвода жив, сигурно би ме стрељао“ (стр. 302). Није га, међутим, више било.

Књига Анике Момбауер увршћена је у овај преглед због тога што представља преглед историје ревизије историографије о немачкој ратној кривици, јасно показујући колико питање те кривице превазилази историографски, односно академски оквир. Реч је о озбиљном политичком питању. Наиме, вероватно да не може да се нађе земља у свету са тако тешким историјским наслеђем као што је то Немачка. Будући да нико не може да оспори немачку кривицу за почетак Другог светског рата, ствари су у том погледу сасвим јасне, отвара се друго озбиљно питање о континуитету немачке агресивне политике и милитаризма укореењеног у немачку државу до 1945. године, што неминовно следи из Фишерове тезе. Момбауерова је показала како је немачка академска и не само академска јавност реаговала на појаву Фишерове тезе и како је било могуће да ФишEROVA контроверза доведе до тога да Фишеру буде ускраћена финансијска подршка за одлазак на серију предавања у САД искључиво због његових историографских налаза, односно ставова које заступа. То се најбоље може видети из навода Герхарда Ритера, главног опонента Фишера и његове тезе: „Уколико је рат изазван искључиво или превасходно превеликом политичком амбицијом нашег народа..., као што су недавно утврдили неки немачки историчари, то значи да ће наша национална историјска свест бити мрачнија него што је већ била тамна због искуства са Хитлеровим временима“.¹⁰ Заиста, поставља се питање чиме историографија треба да се бави. Како наводи Момбауерова, Ритер је, сигуран у себе, објаснио да је „задатак историчара да помогне уздизање политичке слике народа у самом народу представљањем историје коју тај народ ствара.“ (стр. 120). Фишер је, очигледно имао нешто различиту визију свог задатка – трагање за

¹⁰ Gerhard Ritter, *Der erste Weltkrieg*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1964, 138. Наведено на основу: Mark Hewitson, *Germany and the Causes of the First World War*, Berg, Oxford, 2004, 224.

истином. И ту се показала супериорност Фишера у односу на његове најагресивније критичаре. У свом нешто измењеном облику, оном у коме се не оспорава немачка ратна кривица, без обзира на то да ли је пре почетка рата постојао конкретан политички план, та теза је преживела све до времена у коме је Момбауер објавила своју књигу (2002. година).

За сам крај овог приказа треба указати на то да реч „разумети“ има два различита значења. Једно је у смислу схватања смисла, тј. спознаје одређених узрочно-последичних веза, што значи вредносно-неутралних одговара на питања зашто и како. Сматрам да је задатак сваке науке, наравно укључујући историографију, да се бави оваквим „разумевањем“, тј. спознајом стварности онаква каква јесте, односно, у случају историографије, каква је некад била. Друго значење је у смислу оправдавања, односно разумевања за неког или нешто. Ту се већ ради о вредносним судовима, што неминовно води ка, Ритеру тако драгог, баштињењу националне свести, није битно чије, наше или њихове – нечему што не спада или бар не би требало да спада у науку. Нажалост, велики део приказаних радова бавио се оправдавањем неког или нечега, а не спознајом шта се то, зашто и како догодило пре равно сто година.